

Софія Варецька

ФЕНОМЕН ВИНИ Й СПОКУТИ В РОМАНІ «ХОДОЮ КРАБА» ГЮНТЕРА ГРАСА¹

DOI: 10.5281/zenodo.7013644

© С. Варецька, 2022. СС BY 4.0

Проаналізовано феномен вини й спокути в романі «Ходою краба» Нобелівського лауреата з літератури Гюнтера Граса. Наголошується, що так зване подолання історичного минулого, яке виникло в німецькій культурі після Другої світової війни, актуальне й до нині. На поч. ХХІ ст. комплекс питань, як скажімо: відповідальність людини перед історією, особиста відповідальність кожного індивіда в скоєних злочинах, повоєнні травми і як жити з ними далі, особиста вина людини, а також колективна вина тощо набуває нових смислів. Черговим поштовхом зацікавлення до цієї проблеми вважають вихід з друку роману «Ходою краба» Гюнтера Граса 2002 р. Саме тут автор демонструє, як відбувається переосмислення однієї й тієї ж трагедії трьома поколіннями однієї родини, а саме – довгий час замовчувану загибель лайнера «Вільгельм Густлофф» з величезною кількістю біженців під час Другої світової війни. Проміжок змальованого часу охоплює майже 60 років, і це та часова дистанція, яка дозволяє абсолютно інакше подивитися на табуйовані трагічні події підлітком у ХХІ ст., вони, на відміну від батьків, рішуче відстоюють власну позицію й приймають відповідальність за скоєне цілковито на себе.

Ключові слова: вина, подолання минулого, Гюнтер Грас, «Ходою краба».

Тема вини в німецькому суспільстві постала одразу після закінчення Другої світової війни. Інтелектуальна спільнота почала активно опрацьовувати досвід, набутий на війні. З'явився цілий комплекс питань, як скажімо: відповідальність людини перед історією, особиста відповідальність кожного індивіда в скоєних злочинах, повоєнні травми і як жити з ними далі, особиста вина людини, а також колективна вина тощо. Саме тоді породжується одне з перших розумінь цієї складної теми, а зокрема, в доповіді Теодора Адорно «Що означає “опрацювання минулого”», яку філософ прочитав 6 листопада 1959 р. перед Координаційною радою з питань християнсько-єврейської співпраці, йде мова про: «...дієве “опрацювання Минулого” через формування особистого розуміння окремої людини соціальних причин і жаклих наслідків панування тоталітарного режиму. Це ліквідує її “політичне неповноліття” й тим самим унеможливує історичне повторення в Європі злочинів авторитарної влади»². Отож філософ активно наголошує на індивідуальному розумінні, коли вина за скоєне переходить із колективу на окрему людину. У той же час Адорно стверджує, що це процес довгий і дуже болючий для німецького суспільства. Що в 1960-х рр. при владі й далі залишаються ті ж самі люди, що очолювали Третій Рейх, що найкращими лікарями стало забуття жаклих подій, своєрідне майже штучне очищення пам'яті від усього пережитого.

Визначальну роль у формуванні розуміння провини німців відіграв німецький філософ Карл Ясперс. У науковій розвідці «Питання провини»³ (Schuldfrage) він підіймає цілий пласт проблем, пов'язаних із усвідомленням та визнанням німецьким народом своєї вини за скоєні злочини перед людством. Розмірковуваннями на цю тему філософ розпочав суспільно-політичну дискусію, головною метою якої було напрацювати єдиний підхід до розуміння колективної та індивідуальної провини, а також методів її подолання. А вже в повоєнному суспільстві однією зі стрижневих криз постала саме криза ідентичності. Ясперс вважав, що якщо німці зможуть визнати власну вину, спокутувати її, то це перший крок до подолання трагічного минулого. «Ми повинні з'ясувати питання німецької провини. Це стосується нас самих. Це робиться незалежно від закидів, які до нас доходять ззовні, хоча ми й можемо ними користуватися як дзеркалом. Ми відчуваємо себе причетними не лише до того, що відбувається тепер, не лише співвинними у діяннях сучасників, але й причетними до традиції. Ми зобов'язані взяти на себе вину наших батьків. Ми всі винні в

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Адорно Т. Що означає «опрацювання минулого». *Філософія освіти*. 2018. № 1 (22). С. 6–24.

³ Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. Москва: Прогресс, 1999.

тому, що в духовних умовах німецької нації була можливість такого режиму»⁴, стверджує Карл Ясперс. На ці міркування була різна реакція в повоєнному суспільстві, адже більшість все ж вважало, що необхідно перегорнути сторінку і почати все з початку. Саме так називається новий етап у розвитку німецької літератури після 1945 р. – година нуль (Stunde 0).

Опрацювання того трагічного досвіду триває й до сьогодні, внуки й правнуки свідків та безпосередніх учасників і далі несуть на собі тягар минулого, що став частиною сімейних історій. Адже пережите не зникає безслідно, воно залишає свою печать й відбитки в зовсім неочікуваних місцях і звучить по новому для кожної генерації. Одну з перших суттєвих реакцій на вчинки батьків здійснюють діти; саме так відбулося з поколінням 1968-го року – молодими людьми, які зробили революцію тим, що змусили своїх батьків оприлюднити правду, яка 20 років замовчувалася⁵. «Проблема вини й негативного впливу продовжує залишатися важливим спонукальним мотивом для написання книг, однак переосмислення вини й відмежування не вкладається більше в спрощену схему взаємовідносин “батьки і діти”, а тяжіє до епічної широти й перспективи»⁶. Отож, щоб звільнитися від такого тягара минулого, потрібен час і постійне проговорювання усіх питань, пов’язаних із цією проблемою.

Для Нобелівського лауреата з літератури 1999 р., Гюнтера Граса, німецького письменника й митця, тема вини постає наскрізною для усієї його творчості, починаючи з першого роману «Бляшаний барабан» (1959), який відкриває так звану Данцигську трилогію, і завершуючи останнім автобіографічним циклом творів – трилогією спогадів: «За чищенням цибулі» («Beim Häuten der Zwiebel», 2006), «Фотокамера» («Die Box», 2008) та «Гримові слова» («Grimms Wörter», 2010). Однак одним з найпотужніших текстів на цю тему все ж є роман 2002 р. «Ходою краба» («Im Krebsgang»). «Вихід з друку “Ходою краба” супроводжувався масштабною інформаційною кампанією, журнал “Шпігель” зі своєю шестимільйонною аудиторією зробив трагедію лайнера “Густлофф” головною темою номеру»⁷.

Власне в романі правдиве трагічне історичне минуле постає тлом для фіктивних подій. І саме цей роман відкриває ще один ящик Пандори щодо тлумачення теми «Подолання історичного минулого»⁸. Адже перших 50 років після війни піднімати тему про втрати з боку німецької сторони було не гуманно і неприйнятно, враховуючи загальну кількість жертв по війні. У романі про це мовиться так: «“Вільгельм Густлофф” і проклята історія цього корабля стала на десятиліття, та би мовити, загальнонімецьким табу»⁹.

Грас, у притаманній йому манері підбурювача й провокатора щодо незручних тем, обирає лейтмотивом роману реальну історію загибелі німецького лайнера «Вільгельм Густлофф» від нищівного удару радянської субмарини під керівництвом капітана Олександра Марінеску, вихідця з Одеси (Україна). На кораблі окрім військової техніки перебували тисячі мирних жителів, біженців, в основному жінки з дітьми та старші люди, загальна кількість жертв у разі перевищувала знаний усіма «Титанік» (більше як 9 тис. жертв, тоді як на «Титаніку» загинуло близько 1500 людей). Цю правдиву історичну подію особливо не висвітлювали ні під час Другої світової війни, ні опісля – вона належала до так зв. табуованих лакун минулого. Для Радянського Союзу це був ганебний вчинок, адже з військової етики зрозуміло, що було знищено мирних жителів, які не мали змоги захищатися. Для німецької сторони було неприйнятно в той час говорити про свої жертви. Таким чином, ця подія загубилася в історичних архівах, аж доки Грас не вийняв її на поверхню. Важливо наголосити, що письменник змінив ракурс, він перевернув оптику – в центрі постали страждання злочинців, які опинилися жертвами кривавої війни так само, як і усі інші. Після появи роману друком у Німеччині розпочалася чергова хвиля «меморіального буму». Культурологиня Алайда Ассман зазначила з цього приводу: «пам’ять про трагедії, пережиті німцями п’ятдесят вісім років назад, знову заявила про себе з неочікуваною й невідомою раніше силою»¹⁰, таким чином перейшли на новий етап в емоційній та меморіальній культурі. Окрім Ассман, тему подолання історичного минулого в романі «Ходою краба» Г. Граса порушували у своїх дослідженнях і інші філософи, літературознавці, куль-

⁴ Там же. С. 204.

⁵ Варецька С.О. Вплив поколіннєвого фактору на діяльність «Групи 47». *Питання літературознавства: наук. зб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т*, 2019. Вип. 99. С. 36–49.

⁶ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München: Verlag C. H. Beck, 2006. P. 69.

⁷ Новикова М.В. Проблема національної травми в колективній пам’яті немців об’єдниненої Германії. *Вестник РГГУ. Серія: Політологія. Історія. Міжнародні відносини*. 2021. № 2. С. 117–126.

⁸ Помогайбо Ю. Німецьке прошле в новелле Г. Граса «Траектория краба» *Вісник Одеського національного університету. Сер.: Філологія*. 2014. Т. 20. Вип. 1 (11). С. 62–71.

⁹ Grass G. Im Krebsgang, Göttingen: Steidl, 2002. P. 34.

¹⁰ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit... P. 59.

турологи тощо. Як скажімо Ю.О. Помогайбо, М.В. Новікова, Р. Кюн, Е. Вассман, Г.Л. Арнольд та ін.

Початок цього роману одразу визначає вектор руху й напрямку думок автора: «“Чому тільки тепер, а не раніше?” – запитує Інший, не я. Та тому, що мати вічно повторювала... Тому, що коли над водою пролунав зойк, я хотів кричати, але не міг... Тому, що для правди досить і трьох рядків... Тому, що тільки тепер...”¹¹ Складається враження, що письменник, звертаючись до тривалий час замовчуваної історичної події, прагне не лише перебороти минуле, а й виправдатися перед читачами. Питання внутрішньої вини за скоєні злочини націонал-соціалістів на чолі з Гітлером доволі часто лунає в художніх текстах Граса, адже й сам письменник перебував свого часу в лавах нацистської армії: варто зазначити, що йому було на той момент 17 років (1944 р.) і на фронті він провів кілька місяців, був поранений й решта часу перебував у лазареті до закінчення війни (цю історію він описує в автобіографічному романі «За чищенням цибулі»)¹². А тому тема подолання трагічного минулого є наскрізним лейтмотивом у його творчості. «Будучи усвідомленою, вина виконує регулятивну функцію, постає як особливий вид внутрішньої заборони на такі дії у майбутньому. Вона, як і почуття відповідальності, гідності, совісті, сорому, страху, честі, – мотив, який реалізує норму. Вина стимулює людину виправити ситуацію, відновити нормальний перебіг подій. Створює передумови для виникнення моральних норм, які виражають себе у совісті», – стверджує український вчений С. Савчук¹³.

Покоління свідків, до якого належав і сам Грас, мало б значно раніше розповісти цю трагічну історію й переповісти долю пересічних німців-біженців; автор наголошує в романі: «про такі страждання не можна було мовчати всі ці роки лише тому, що важливішим видавалося визнання власної величезної вини й глибоке покаяння, не можна було віддавати те, що замовчувалося, на відкуп правим і реваншистам. Це непоправна помилка»¹⁴. Однак з іншого боку, саме переможені довше носять у собі пам'ять про травму, аніж переможці про перемогу: «Пам'ять переможених ... має значно дієвіший потенціал, аніж пам'ять переможців. Імперативи, які наводяться для пам'яті, яка повинна справитися з поразкою, є значно сильніші... Поразка не обов'язково руйнує уявлення колективу про самого себе і навіть, навпаки, зміцнює національну згуртованість. Дійсно, про поразки згадують з більшим пафосом й багатим церемоніалом власне тоді, коли національна ідентичність базується на жертвовності. У такому випадку спогади про пережиті страждання й злочини зберігаються для того, щоб активізувати відчуття спільності перед обличчям зовнішнього тиску, легітимувати власні домагання й мобілізувати спротив», – стверджує А. Ассман у книзі «Довга тінь минулого»¹⁵.

У романі представницею пам'яті переможених постає жінка похилого віку – Тула Покріфке, вона є однією з головних персонажів твору і саме з її вуст дізнається про загибель лайнера «Вільгельм Густлофф» її внук – Конрад, який, на відміну від сина Пауля, вхопиться за цю історію з неприхованою зацікавленістю й юнацьким ентузіазмом. Адже Тула, будучи вагітною, опинилася серед числа тих небагатьох, хто вижив у цій катастрофі, ба більше, вона народжує сина саме під час евакуації з потопленого судна. І згідно тверджень Алайди Ассман – пережиті Тулою страждання спонукають її знайти когось поруч, хто не намагатиметься забути про цей злочин, скоєний людьми проти людей, а навпаки – активізує суспільство й донесе людям замовчувану десятиліттями правду, роблячи таким чином її надбанням довготривалої людської пам'яті. «Тула переповідає свої “безкінечні історії про Густлофф” наступним поколінням в усній формі. Її бажання увіковічнити особисту травму в пам'яті суспільства – це власне спроба перевести неструктуровану комунікативну пам'ять у сферу об'єктивованої культури, себто в пам'ять культурну», – вважає українська дослідниця Ю. Помогайбо¹⁶.

Син Тули – Пауль Покріфке, журналіст за професією, впродовж усього свого життя був начутий цією історією від матері, яка вважала, що прямим обов'язком сина є написати публічно про цю трагічну подію: «Ще в Шверіні ... вона (мати) вічно надокучливо повторювала: “Море було таким холоднючим, усі дітки загинули. Ти повинен про це написати. Адже ти, який щасливо вижив, перед нами в боргу»»¹⁷. Однак розпочинає свої журналістські пошуки Пауль не на прохання матері, а отримавши таке завдання від незнайомого замовника, яким пізніше виявиться сам Г. Грас. Отож оповідачем постає якраз пред-

¹¹ Grass G. Im Krebsgang... P. 5.

¹² Варецька С.О. Проблеми пам'яті й автобіографічне письмо (Г. Грас «За чищенням цибулі»). *Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови*. Вип. 18. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. С. 90–98.

¹³ Савчук С. Культура вини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 446.

¹⁴ Grass G. Im Krebsgang... P. 127.

¹⁵ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit... P. 247.

¹⁶ Помогайбо Ю. Немецкое прошлое... С. 62.

¹⁷ Grass G. Im Krebsgang... P. 32.

ставник покоління дітей безпосередніх учасників, абсолютно достеменний інтелектуал-одинак. У романі кілька разів лунає його чітке небажання писати чи розбиратися на тему потонулого лайнера, оскільки ця тема нікого не цікавить: «Лиш я не хотів. Та й ніхто не хотів про це чути ні тут на Заході, ні тим більше на Сході»¹⁸. Себто покоління дітей воліло не зачіпати цю тему, таким чином демонструючи небажання мати таке «придане» від своїх батьків. Автор свідомо обирає такого типового чоловіка, для якого на першому місці є власна незалежність та свобода, бажання робити лише те, що йому особисто подобається, таким чином продемонстровано різне сприйняття загибелі корабля різними поколіннями.

У процесі розслідування Пауль дізнається, що корабель був названий на честь службовця націонал-соціалістичної партії – Вільгельма Густлоффа, якого вбив єврейський студент Давид Франкфуртер. Паралельно з батьком розпочинає свої пошуки інформації його син – п'ятнадцятилітній Конрад. Робить він це за допомогою новітньої техніки – подарованим бабусею комп'ютером. Таким чином перед нами показано не лише рецепцію тієї самої події трьома поколіннями, але й продемонстровано різні методики до збору інформації та її публічного викладення. Адже саме завдяки комп'ютеру Конрад створює у віртуальній мережі сайт, де висвітлює усю історію загибелі корабля, та чат, де багато охочих будуть висловлювати свою думку щодо цієї події. Однак цей сайт має яскраву неонацистську політику, що одразу проглядається і відчитується у коментарях. Саме на цей сайт і наштовхнеться Пауль під час своїх пошуків інформації для замовленого допису. Він не одразу здогадається, що саме його син стоїть за цим усім. Йому зовсім не до владобери манера викладу матеріалу – дещо поверхнево й не серйозно, а тим більше деякі факти перекручені і, так би мовити, притягнуті за вуха. Адже сам Пауль, маючи освіту журналіста, підходить до свого завдання насамперед як фахівець і використовує лише перевірені факти та належну інформацію. Коли він усвідомлює, що це справа рук його власного сина, то одразу прагне відкрито з Конрадом обговорити це питання. Він розуміє, що син цілком сповідує нацистські погляди, що його заповонила ідея помститися євреям за смерть Вільгельма Густлоффа. Це він успішно робить, вбиваючи свого однолітка, який у чаті представився євреєм Давидом, хоча насправді був таким самим німцем, як і Конрад. Вбивство відбувається виключно з ідеологічних міркувань і син Пауля цілком і повністю бере провину за усе скоєне на себе. Отже, у романі демонструється думка, що фанатично налаштована молодь у ХХІ ст. здатна чинити знову ті самі злочини, що і їхні дідуся. І, як висновок, Грас завершує роман реченням: «Ніколи не настане цьому кінець. Ніколи»¹⁹.

Себе письменник зараховує до прямих свідків і неодноразово наголошує в романі, що його генерації розповідати про цю подію вже запізно, постійно акцентуючи на власній вині за мовчання й страх висвітлювати такі факти. «Старого щось терзає. Власне, стверджує він, саме його покоління повинно було оповістити про страждання біженців зі Східної Пруссії: про потоки людей, які пересувалися зимовими дорогами на Захід, про задубілих трупів у кучугурах снігу, про людей, які гинули в придорожніх кюветах чи в проломленому льоді, коли замерзлий залив Фрішес-Хафф почав кришитися під бомбами чи тріскатися під вагою перевантажених конячих підвод, проте, незважаючи на це, все більше людей, починаючи від Хайлігенбайля, зривалося з місця, переслідувані жахом помсти, який втілювали росіяни, і йшли безкінечними засніженими полями... Біженці... Біла смерть... Про такі страждання, каже він, не можна було мовчати всі ці роки лише тому, що важливішим видавалося визнання власної незглибимої вини й щире каяття, не можна було віддавати те, що замовчувалося, на відкуп правим і реваншистам. Цей недогляд незмірний»²⁰. Отож, автор таким чином демонструє нам, як із часом змінюється розуміння минулого: тепер на перший план виходить почуття провини не лише за скоєне, а й за те, що це замовчувалося впродовж стількох років. «Вина і страждання є темами, які зближують історію і пам'ять, одночасно виявляючи їхнє непримириме протистояння»²¹. А тому твір можна сприймати з одного боку як звинувачення для всього покоління інтелектуалів, які не спромоглися належним чином опрацювати власний пережитий досвід, а з іншого – як спокуту за багатолітнє ігнорування цих забутих жалихливих сторінок німецької історії. Спокута полягає ще й у тому, що не надавши належної оцінки таким подіям, ця роль переходить до наступних поколінь, які спроможні все перекрутити й висвітлити під іншим кутом зору, у цьому випадку – неонацизм у фокусі.

¹⁸ Ibid. P. 33.

¹⁹ Grass G. Im Krebsgang... P. 210.

²⁰ Grass G. Im Krebsgang... P. 113.

²¹ Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit... P. 178.

References

- Adorno, T. (2018). Shcho oznachaie «opratsiuvannia mynuloho» [Which means «processing of the past»]. *Filosofiiia osvity – Philosophy of education*. № 1 (22). P. 6–24.
- Novikova, M.V. (2021). Problema natsionalnoy travmy v kollektivnoy pamyati nemtsev obyedinenoy Germanii. [The problem of national trauma in the collective memory of the Germans of the united Germany] *Vestnik RGGU. Seriya: «Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodnyye otnosheniya» – Bulletin of RSHU. Series: «Politology. History. International relations»*. № 2. P. 117–126.
- Pomogaybo, Yu. (2014). Nemetskoye proshloye v novelle G. Grassa «Trayektoriya kraba» [The German past in G. Grass's short story «The Trajectory of the Crab»]. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Ser.: Filologiya – Bulletin of Odessa National University. Ser.: Philology*. T. 20. Vip. 1 (11). P. 62–71.
- Savchuk, S. (2014). Kultura vyny [Culture of guilt]. *Filosofiiia prava i zahalna teoriia prava – Philosophy of law and general theory of law*. № 1–2. P. 442–451.
- Varetska, S.O. (2011). Problemy pamiaty i avtobiohrafichne pysmo (G. Gras «Za chyshchenniam tsybuli») [Problems of memory and autobiographical writing (G. Grass «On cleaning onions»)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Inozemni movy – Graduate of Lviv University. Foreign languages series*. Is. 18. P. 90–98. Lviv.
- Varetska, S.O. (2019). Vplyv pokolinnievoho faktoru na diialnist «Hrupy 47» [The influence of the generational factor on the activities of «Group 47»]. *Pytannia literaturoznavstva: naukovyi zbirnyk – Issues of literary studies: a scientific collection*. Is. 99. P. 36–49. Chernivtsi.

Варецька Софія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцентка кафедри світової літератури, доцентка кафедри іноземних мов Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79001, Україна).

Varetska Sofiya – Ph.D. in philological Sciences, Associate Professor of the World Literature Department, the Faculty of Foreign Languages, Ivan Franko Lviv National University (1 Universytetska Str., Lviv, 79001, Ukraine).

E-mail: sofia.varetska@gmail.com

THE PHENOMENON OF GUILT AND REDEMPTION IN THE NOVEL «CRABWALK» BY GÜNTHER GRASS

The phenomenon of guilt and atonement in the novel «Crabwalk» by the Nobel laureate in literature Günther Grass is analyzed. It is emphasized that the so-called overcoming of the historical past, which arose in German culture after the World War II, is still relevant today. At the beginning XXI c., a complex of issues, for example, man's responsibility to history, the personal responsibility of each individual in the crimes committed, post-war traumas and how to live with them, personal guilt of a person, as well as collective guilt and etc. acquire new meanings. Another impetus for an interest in this problem is considered to be the publication of the novel «Crabwalk» by Günter Grass in 2002. There is exactly where the author demonstrates how the same tragedy is reinterpreted by three generations of the same family, namely the long-hidden death of the liner «Wilhelm Gustloff» with a huge number of refugees during the World War II. The period of time depicted covers almost 60 years, and this is the time distance that allows teenagers in the XXI c. to look at the taboo tragic events in a completely different way. They, unlike their parents, resolutely defend their position and take responsibility for what happened completely on them.

Key words: guilt, overcoming the past, Günter Grass, «Crabwalk».

Дата подання: 21 липня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Варецька, С. Феномен вини й спокути в романі «Ходою краба» Гюнтера Грасса. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 105–109. DOI: 10.5281/zenodo.7013644.

Цитування за стандартом APA

Varetska, S. Fenomen vyny u spokuty v romanі «Khodoiu kraba» Giuntera Grasa [The phenomenon of guilt and redemption in the novel "Crabwalk" by Gunter Grass]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 2, P. 105–109. DOI: 10.5281/zenodo.7013644.

